

**Culemborgse Voetnoten,
nummer 43**

ISSN: 0929-1334

september 2011

Een uitgave van het 'Genoot-
schap A.W.K. Voet
van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,

Y.E. Jakobs-Lommers,

H.L.F. Lâgers (eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10

4101 BM Culemborg

E-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Bijdragen kunnen worden
gezonden naar de redactie via
e-mail of op diskette. Auteurs
wordt verzocht zich te houden
aan de redactionele richtlijnen,
welke zijn te verkrijgen bij de
redactie.

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa),
Culemborg

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve

Vanghoutstraat 1

4105 HE Culemborg

E-mail: secretariaat@

voetvanoudheusden.nl

Website:

www.voetvanoudheusden.nl

Bankrekening 50 23 582 t.n.v.

Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden.

De contributie bedraagt € 15,-
per jaar.

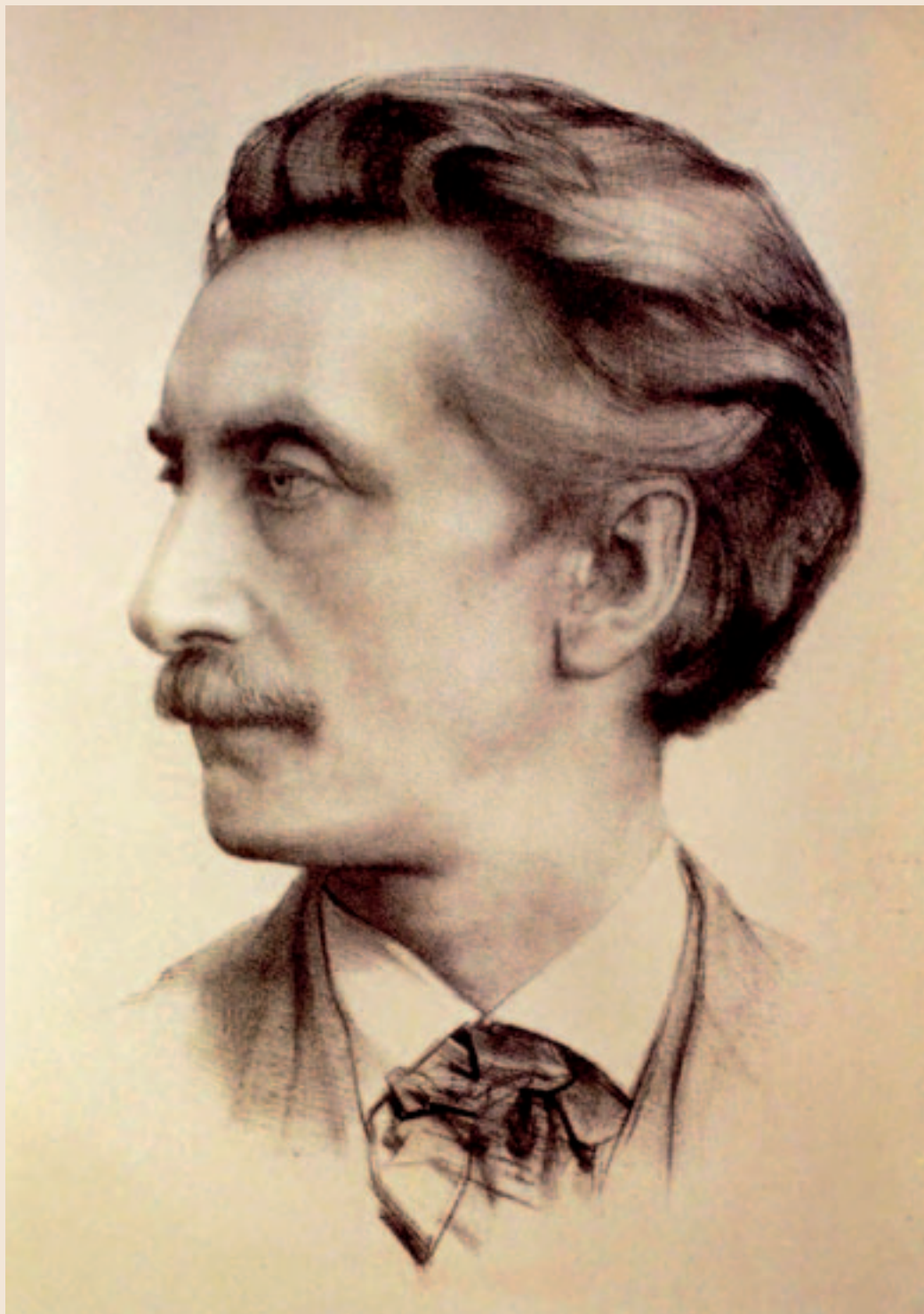
Een (vrijwillige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzonder op
prijs.

Redactioneel

HET ZAL de oplettende lezer niet zijn ontgaan dat er in de maand mei geen Culemborgse Voetnoot is verschenen. Dit heeft alles te maken te maken met het feit dat aan het begin van dit jaar het jubileumboek van de Culemborgse brandweer (Brand in de Kattenstraat) aan de leden van 'Voet' werd uitgereikt.

In deze verlate uitgave van de Culemborgse Voetnoten komt een tweetal 'echt' Culemborgse onderwerpen aan de orde. Ons medelid Frans van Schoonderwalt schrijft over een bezoek van een van de grootste Nederlandse auteurs van de laatste twee eeuwen aan onze stad, een bezoek overigens dat door de toenmalige Culemborgers nauwelijks werd opgemerkt.

Wijnand Thoomes, eveneens lid van ons Genootschap, besteedt aandacht aan het verschijnsel landloperij in stad en graafschap Culemborg, met name in de jaren rond 1700.

EDUARD DOUWES
DEKKER (1820-1887).
Litho van August
Allebé (1874) naar een
foto door B. Valadon
uit 1864.

Multatuli en Culemborg

OP EEN zomerse avond in augustus 1853 stapte een onbekende de Culemborgse sociëteit *Amicitia en Concordia* binnen. Omdat – ondanks het besloten karakter – gastvrijheid bij dergelijke verenigingen hoog stond aangeschreven, kwam het Introductieboek op tafel, in bruinleder gebonden, met gouden sierletters. Een der bestuursleden schreef als No 169 E. Doues Dekker in, van beroep ('Kwaliteit') O.I. Ambtenaar, woonplaats Amboina, geïntroduceerd door J.H. van Kesteren.

Inderdaad een onbekende wat mogelijk de schrijffout verklaart: Doues in plaats van Douwes.

De *nom de plume* Multatuli zal nog zeven jaar op zich laten wachten, net als zijn meesterwerk *Max Havelaar*. En dan duurt het nog achttien jaar voordat bij een bestuurslid van *Amicitia en Concordia* een licht gaat branden: hij noteerde achter de naam van Douwes Dekker in de kantlijn 'Merkwaardig de tegenwoordige Multatuli! 6 Juni 1878'.

De Culemborgse sociëteit bestaat nog steeds, sinds 24 september 1819. Wel is in de loop der tijd het verbindingswoord 'en' veranderd in 'et'. Het Introductieboek overleefde de talloze verhuizingen en heeft inmiddels onderdak gevonden in een brandvrije kluis.

Wat deed de 33-jarige Eduard Douwes Dekker, sinds een paar maanden assistent-resident op Ambon, op 11 augustus 1853 in Culemborg? En waar was die avond zijn zwangere vrouw Everdine (Tine) van Wijnbergen* die hem op zijn reis vergezelde?

Het antwoord op de tweede vraag is een gok: mogelijk logeerde zij – net als haar man – in Culemborg bij haar oud-tante Adriana van Heijst-Gravestein. Met zoon Frans van Heijst (in 1824 in Culemborg geboren) was Multatuli (die naam hou ik verder aan) in Batavia bevriend. Sterker, door toedoen van Frans maakte Multatuli in Nederlands-Indië kennis met Tine, een ontmoeting die in 1846 uitmondde in een huwelijk.

HET INTRODUCTIEBOEK VAN DE ULEMBORGSE SOCIËTEIT AMICITIA EN CONCORDIA, met onder nr. 169 de inschrijving van E. Doues Dekker.

Het antwoord op de eerste vraag is simpel: Multatuli was fanatiek op zoek naar geld, zoals hij een groot deel van zijn leven zoekende was, bij rijke familieleden, in Europese speelzalen, bij gulle uitgevers. Volgens zijn naspeuringen ging in Culemborg familiekapitaal schuil. Tine's oma Everdina van Wijnbergen-Kleynhoff was er geboren, en zowel de Van Wijnbergens als de Kleijnhoffs gingen door voor gefortuneerd. En dus had Tine na oma's dood in 1851 recht op een erfdeel.

Multatuli's financiële verwachting kende aanvankelijk geen grenzen. W.F. Hermans liet hem in *De raadselachtige Multatuli* zelfs dagdromen over drie miljoen gulden! In een brief aan Tine (11 februari 1853) had Multatuli het zelf zwart-op-wit over dertigduizend gulden. Een reëler bedrag; omgerekend naar de hedendaagse waarde toch nog altijd rond de 300.000 euro. De teleurstelling was dan ook groot toen hij tot de ontdekking kwam dat in beide families – met uiterst ingewikkelde vertakkingen – het grote kapitaal veelal tot het verleden behoorde en dat er zelfs armoede werd geleden. Tine kon hoogstens op een paar honderd gulden rekenen!

De basis voor de connectie Culemborg-Multatuli – of liever: Culemborg-Tine – werd in Batavia gelegd, toen de Duitser Christiaan Kleynhoff (ook geschreven als Kleijnhoff) er zich in 1741 vestigde als

geneesheer, aanvankelijk waarschijnlijk in dienst van de VOC. Zijn geboortedatum is onbekend, zijn geboorteplaats onzeker. Mogelijk was het Sandau, een plaats aan de Elbe in Sachsen-Anhalt. In Batavia maakte hij snel carrière (stadsdokter, regent van het Buitenhospitaal, lijfarts van Gouverneur-Generaal Jacob Mossel, stadsschepen). Als een vermogend man keerde hij in 1763 terug naar Europa en vestigde zich als rentenier in Culemborg.

Kleynhoff was in Nederlands-Indië niet alleen een vooraanstaand medicus, maar ook een zeer gewaardeerd (amateur-)botanicus. In Batavia legde hij de eerste botanische tuin van Azië aan. Hij kweekte allerlei exotische gewassen waarvan hij herbariummateriaal naar Europese plantkundigen stuurde, onder wie Johannes Burman, directeur van de Amsterdamse Hortus Botanicus, en de beroemde Zweed Carl Linnaeus. De *Linnean Society of London* bezit vier brieven van Kleynhoff aan Linnaeus waarvan er twee uit Culemborg zijn verstuurd, gedateerd 10 september 1764 en 12 maart 1765. De ene brief is geschreven in het Nederlands, de andere in het Latijn. Uit erkentelijkheid voor het botanisch pionierswerk van Kleynhoff noemde Linnaeus een tropische boom naar hem: *Kleinhovia*, uit het geslacht van de cacaoboom, die vooral voorkomt in Ghana, Nigeria, India, Zuidoost-Azië en Oceanië.

In 1750 trouwde Christiaan Kleynhoff in Batavia met de uit Utrecht afkomstige Margaretha Elisabeth Swanenvelder die, 26 jaar jong, op 24 juli 1755 overleed. Een tweede huwelijk volgde op 13 maart 1756, met de dan 25-jarige Huberta Verspijck, van geboorte Nijmeegse. Het echtpaar kreeg negen kinderen waaronder een tweeling:

- Dorothea: geboren 1757 in Batavia – overleden 1816 in Maurik; getrouwd 1780 in Culemborg met Jean Camijn;
- Jacob: geboren 1757 in Batavia – overleden 1790, plaats onbekend;
- Christiaan: geboren 1761 in Batavia – overleden 1819 in Leiden; getrouwd 1793 in Amsterdam met Johanna Groen;
- Agnita: geboren 1762 in Batavia – overleden 1828 in Sassenheim; getrouwd 1793 in Culemborg met Urbanus Staringh (die 1812 in Culemborg overleed);
- Anna: geboren 1764 in Culemborg – overleden 1814 in Montauban-de-Bretagne (Fr); getrouwd 1797 in Achttienhoven met Claude François Jolle;
- Adriana: geboren 1767 in Culemborg – overleden 1842 in Gorssel; getrouwd 1792 in Enspijk met Willem Graevenstein (die 1814 in Culemborg overleed);
- Everdina: geboren 1767 in Culemborg – overleden 1851 in Wageningen; getrouwd 1791 in Culemborg met baron Willem van Wijnbergen;
- Helena: geboren 1769 in Culemborg – overleden 1841 in Montauban-de-Bretagne (Fr); getrouwd 1797 in Achttienhoven met Olivier Trouessart;
- Huberta: geboren 1772 in Culemborg – overleden 1809 in Amsterdam; getrouwd 1793 in Culemborg met Johann Jorissen;

EVERDINA HUBERTA (TINE) VAN WIJNBERGEN (1819-1874), eerste vrouw van Eduard Douwes Dekker, met wie zij twee kinderen kreeg, Edu en Nonnie.

In Culemborg kocht Christiaan Kleynhoff twee huizen voor respectievelijk 3000 en 4220 gulden. In het testament dat hij en zijn vrouw in juni 1767 lieten opmaken, was sprake van 'Huijsinge en Erve staande ende gelegen alhier binnen Culemborg aan de Oost zijde der Ridderstraat'. Net zo voortvarend als in Batavia werkte Kleynhoff in Culemborg aan zijn carrière: in 1764 schepen, drie jaar later burgemeester. Hij werd Heer van Enspijk door de aanschaf van 'de Heerlijkheid en het hoge huis Enspijk', een landhuis met gracht aan de Linge, dat in 1828 is afgebroken. Daarnaast had hij financiële belangen bij de VOC en in Frankrijk. Zijn botanische liefde liet hem ook in Culemborg niet los. Op 's-Heerenhof (aan de huidige Elisabethdreef) legde hij een grote buitentuin aan.

Burgemeester Kleynhoff overleed op 27 januari 1777 in Enspijk en werd twee dagen later aldaar begraven. Zijn vrouw overleefde hem vijftien jaar; zij overleed op 18 april 1792 in Culemborg en vond eveneens in Enspijk haar laatste rustplaats.

Van de negen kinderen Kleynhoff is voor de Multatuli-geschiedschrijving alleen Everdina van belang. Zij trouwde in 1791 met baron Willem van Wijnbergen uit Doesburg. Het echtpaar kreeg drie kinderen: Carel (1796), Everdina (1803) en Wilhelmina (1806). Haar echtgenoot sneuvelde op 16 juni 1815 in de slag bij Quatrebras (die de slag bij Waterloo voorafging). Aan diezelfde veldslag nam zoon Carel deel. Hij liep door een sabelhouw een ernstige hoofdwond op die via regelmatige aanvallen van waanzin zijn dood, in 1829, bespoedigde. Hij was toen al zes jaar weduwnaar: zijn echtgenote Maria Fischer stierf elf dagen na de geboorte van het derde dochtertje.

EVERDINA (1803-1889) EN WILHELMINA CAROLINA VAN WIJNBERGEN (1806-1883), Tine's Wageningse tantes.

DE UITGAVE VAN MAX HAVELAAR OF DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELSMAATSCHAPPIJ UIT 1907.

Drie meisjes bleven in 1829 verweesd achter: Everdine ofwel Tine (1819), Henriëtte (1822) en Sophia (1823). Zij mochten de (ongeregistreerde) titel van baronesse voeren, maar wat helpt dat wanneer armoe troef is? Grootmoeder Everdina Kleynhoff ontfermde zich over de kinderen. Volgens schrijfster Nelleke Noordervliet – in *Tine of De dalen waar het leven woont* – had Tine liever bij oma Fischer onderdak gevonden. *Tine* is een fictieroman, gebaseerd op ware feiten, zogeheten *faction*. Noordervliet spreekt via Tine: ‘Grootmama was allesbehalve een gezellige vrouw. Ze was streng en koud. Ze bewaarde als uiterlijk teken van adel altijd afstand. Ze regeerde ons [...] en natuurlijk was ze niet arm. Ze hield gewoonweg niet van ons en beschouwde het als een dure plicht onze opvoeding ter hand te nemen.’

Die opvoeding speelde zich overwegend in Wageningen af, waar oma Kleynhoff zich met haar twee ongehuwde dochters Everdina en Wilhelmina had gevestigd. ‘We zaten op elkaars lip. Drie meisjes en drie vrouwen’, kijkt Tine via Noordervliet terug. ‘De tantes koesterden een groeiende wrok tegen ons. Zij werden ouder en ongewenster, wij bloeiden op. [...] Mijn tantes bleven ongehuwd. Dat betekende in die tijd en in onze kringen een degradatie.’

Dat grootmama ‘natuurlijk niet arm was’, was een verkeerde inschatting. Zo ging tijdens de Franse bezetting veel kapitaal verloren. Kostwinners vielen in de familiekring onverwacht weg en vrouwen uit de betere klasse werden in die tijd niet geacht, zelfs niet toegestaan hun eigen boterham te verdienen. Een poging van oma Kleynhoff om bij het leger wezenpensioen te krijgen, liep op niets uit. Toen Carel van Wijnbergen de hoofdwond opliep, was hij nog niet getrouwd. In de afwijzing op 31 januari 1830 stelde het Fonds ter Aanmoediging en Ondersteuning van den Gewapenden-Dienst in de Nederlanden ‘bij wijze van eene Gratificatie voor ééns honderd Guldens uit ons fonds te willen aannemen’. En daar moest grootmama het mee doen.

Tine via Noordervliet: ‘Mijn jeugd was weinig gelukkig. Misschien haat ik Holland daarom zo. Het land heeft mij nooit warmte gegeven, toen niet en later niet.’

Op Eerste Kerstdag 1852 arriveerde Multatuli met echtgenote Tine in Hellevoetsluis voor een tweejarig verlof in Nederland, dat zou uitdraaien op drie jaar. Ze hadden de oversteek gemaakt op het kleinste zeilschip dat in die tijd de Kaap rondde, *De Harmonie*. Volgens Multatuli was de tocht verre van plezierig; ze waren de enige passagiers, maar dan nog was de ruimte krap. Kapitein Bouma bleek al danig op leeftijd en de stuurman was meestal dronken. Zodoende liep Multatuli volgens eigen zeggen vaak wacht...

Hij had visioenen van grote erfenissen, in de hand gewerkt door een cassette met familiepapieren die Tine in Nederlands-Indië kwijt raakte. Gestolen door hebzuchtige familieleden, meende Multatuli. Er was sprake van huizen in Wageningen en Culemborg, van bezittingen in de Bommeler- en Tielerwaard, van aandelen en baar geld. Des te groter was

PIETER JAN CONSTANT EDUARD (EDU) EN ELISABETH AGNES EVERDINE (NONNIE), kinderen van Eduard Douwes Dekker en Tine van Wijnbergen.

de teleurstelling toen hij iedere zoektocht zag doodlopen, van Enspijk tot Echteld, van Zaltbommel tot Culemborg, van Gorinchem tot Twello. De huizen en grond waren verkocht, het geld via erfenissen onder velen verdeeld. Het enige dat hij aan die slopende reizen (meestal per postkoets of boot) overhield, waren een plaatsje in het Introductieboek van de Culemborgse Sociëteit *Amicitia en Concordia* en het lidmaatschap van de Gorinchemse vrijmetselaarsloge *Orde en Vlijt*.

Grootmama Kleynhoff was inmiddels overleden, op 3 april 1851. De twee tantes woonden nog steeds samen in Wageningen, in behoeftige omstandigheden. Af en toe had Multatuli ze vanuit Nederlands-Indië wat geld gestuurd; in totaal duizend gulden. Die financiële steun maakte het voor de twee vrouwen lastig om hem de deur te weigeren toen hij tijdens het verlof op zijn beurt geld wilde lenen. Het kostte ze hun spaarcenten, geschat op drieduizend gulden!

Toen alle expedities in september 1853 op niets uitliepen, zag Multatuli nog maar één uitweg: het Casino van Spa. Hij raakte er in een ommezien zijn laatste centen kwijt. Precies zes jaar later zette hij zich op een zolderkamertje van het Brusselse logement *Au Prince Belge* aan het schrijven van de *Max Havelaar*. De rest is geschiedenis.

FRANS VAN SCHOONDERWALT

KANTTEKENING

*Tine van Wijnbergen was de eerste vrouw van Multatuli. Aan haar is de Max Havelaar opgedragen. In mei 1870 vertrok ze met hun twee kinderen Edu en Nonnie voorgoed naar Italië. Multatuli zag ze nooit meer terug. Ze overleed 13 september 1874 en ligt in Venetië begraven. Multatuli stierf op 19 februari 1887 in Nieder-Ingelheim en was de eerste Nederlander die werd gecremeerd.

Geraadpleegde bronnen

BRONNEN

W.F. Hermans: *De raadselachtige Multatuli* (Amsterdam 1987).

Introductieboek Sociëteit Amicitia en Concordia (Culemborg).

K. ter Laan: *Multatuli Encyclopedie* (Den Haag 1995).

Nelleke Noordervliet: *Tine of De dalen waar het leven woont* (Amsterdam 1987).

Paul van 't Veer: *Het leven van Multatuli* (Amsterdam 1979).

Volledige werken, met name deel VIII (Amsterdam 1976).

Website genealogie familie Camijn (2008).

Website Linnean Society of London.

Anton C. Zeven: *Wie woonden waar in de binnenstad van Wageningen*, deel 2 (Wageningen 2002).

Landlopers in stad en graafschappe van Culemborgh

ROND HET begin van de achttiende eeuw woedden er in West-Europa langdurige oorlogen. Zo begon de Spaanse successieoorlog (over de vraag welke vorst de Spaanse troon zou mogen bezetten) in 1702, om in 1713 te eindigen met de Vrede van Utrecht. In die jaren trokken legers van huurlingen door de landen. Ook de Republiek der Verenigde Nederlanden nam aan die veldtochten deel. Het leger bereikte een omvang van 120.000 man. Bovendien nam de zeemacht deel aan zeeslagen. Door de hoge kosten van de oorlog verarmde de bevolking. Behalve door armoede werden de mensen in die tijd ook geteisterd door plagen als de pest en andere besmettelijke ziekten, door hongersnood en door kindersterfte.

Een verschijnsel dat zeker ten dele veroorzaakt werd door deze oorlog, was de toename van het aantal landlopers en bedelaars rond 1700. Door de eeuwen heen trokken er bedelaars rond. Uit diaconieregisters blijkt dat regelmatig mensen bij de kerk om een aalmoes kwamen vragen en dan enige stuyvers kregen en daarna, naar we mogen aannemen, verder trokken. Ze zullen zeker ook bij de landlieden aangeklopt hebben zonder dat van hen dreiging uitging. Slechts enkelen van hen bedelden niet alleen maar pleegden diefstallen, roofden eten van het veld of werden schuldig bevonden aan brandstichting, geweldpleging of zelfs moord. Aan het begin van de achttiende eeuw waren het echter niet langer enkele zwervers maar trokken er hele groepen 'vagabonden' door het land.

In het Sticht werd het eerste plakkaat tegen de landloperij door de Staten van Utrecht in 1599 uitgegeven. Ten naastebij om de vijftig jaar werd het opnieuw vastgesteld in soms enigszins gewijzigde vorm. Het Hof van Utrecht oefende sinds 1530 buiten de steden de hogere rechtsmacht uit en mocht dus veroordelen tot lijfstraffen. De bewaard gebleven vonnissen (sententies) betreffen regelmatig 'achter lande lopende lieden'. In de jaren tussen 1700 en 1720 stijgt het aantal landlopers

dat wordt gearresteerd en veroordeeld door het Hof sterk in vergelijking met voorgaande jaren. Tussen 1710 en 1720 vinden bijna zestig veroordelingen plaats voor dit delict. Daarbij moet dan nog worden aangetekend dat in die tijd de mogelijkheid om iemand te arresteren zeker ten plattelande beperkt was door het ontbreken van een politieapparaat. Het was de schout die met de bewoners van de dorpen de 'misdadigers' moest zien te apprehenderen (gevangen nemen).

Allerlei delicten leidden tot die arrestatie en de veroordeling, maar het belangrijkste delict was in deze jaren het rondtrekken in groepen van zogenaamde 'Heijdenen en Egiptenaren' (dit was de toen gebruikte term voor zigeuners, maar het is de vraag of het hier wel altijd ging om zigeuners, gelet op hun geboorteplaatsen), gepaard aan insluiping, diefstal, bedreiging en mishandeling. Het is begrijpelijk dat 'de goede ingesetenen' het als zeer bedreigend ervoeren als een groep van zo'n

LANDLOPERIJ
KWAM OOK IN DE
NEGENTIENDE EN
HET BEGIN VAN DE
TWINTIGSTE EEUW
NOG VEELVULDIG
VOOR.
Deze foto toont
het gezin van de
Culemborgse
stoelenmaker Jodocus
van Blitterswijk,
dat omstreeks 1900
uit zijn woning
werd gezet en
noodgedwongen een
zwerfend bestaan
leidde.

dertig tot veertig mannen, vrouwen en kinderen op hun erf kwam en hen dwong onder dreigen met brandstichting tot het afgeven van voedsel en het bieden van onderdak. Zeker 's winters zal dat bedreigend zijn geweest als het – wanneer er geen licht van de maan was – aardeduister moet zijn geweest.

Vinden we nu ook sporen van landlopers die in de jaren rond 1700 in Stad en Graafschap van Culemborg werden gearresteerd en veroordeeld? In Culemborg was het de Magistraat die misdrijven bestrafte, zij het soms met ingrijpen van het grafelijk gezag. Omdat echter geen registers van vonnissen bewaard gebleven zijn, is het de vraag of bij mijn onderzoek niet meer dan incidentele gevallen te voorschijn zijn gekomen. Zo werden in augustus 1676 voor de Magistraat voorgeleid 'seker man ende vrouw Isaak Claesen van Campen sig met scheepvaeren ende Schorsteenveegen genererende ende Jacobmijntgen Jansz van Dijkhoff van Rotterdam, dewelke gisterennagte ten huijse van maij Vermeulen gelogeert goede schier gemaect ende haer vol gedroncken hebbende alsoo droncken sijnde hebben gaen bedelen ende de borgers op een fals voorgeven van voorn. Jacomijntgen dat haer man de beenen waeren afgeschooten gelt affgebedelt ende die haer niet genoeg na haer sin gaven qualijck ende ongeschuickt toegesproken'.

Zij werden er toe veroordeelt om met geselroeden onder de arm door de stad te lopen om vervolgens over de Lek te worden gezet 'uijt de Stadt ende Graeffschap sonder oijt wederin te mogen comen op poene van meerder Straffe'. Nauwelijks een maand later wordt Neeltgen Sijbrands, geboortig van Hasselt in Overijssel – die in Amsterdam uit het huis van haar meester aan het Rokin lijfgoederen had gestolen, die ze in Utrecht en Vianen had verkocht - voor eeuwig verbannen. Over haar leven als landloopster vermeldt het vonnis nog 'dat sij ook buijten houwen met een Schipper van Hinlopen vlees heeft geconverseert ende een doodt kint gebaert ende naerderhandt nog eenmaal met een Zeecapitain ten huijze van haer vvoors meester gemeenschap gehad heeft'.

Als in juli 1679 'Isaak Pietersz geboortigh van dordrecht out soo hij seijt Seventien Jaeren vrijwilligh bekennt heeft dat hij voorleden dinsdagh agt daegen op de merkdagh alhier aen twee bijzondere personen getenteert heeft haer het gelt uijt de beurs te stelen twelq hen doordien het van anderen daarbij staende gesien wierdt', besluit de Magistraat hem alleen te verbannen, omdat hij nog zo jong is en bovendien al acht dagen 'te water en te broot geseten' heeft.

Hoewel er in de jaren tussen 1680 en 1700 geen vonnissen genoteerd staan, moeten veel meer landlopers in en rond Culemborg hebben rondgelopen, want op 16 mei 1681 bepaalt de Magistraat: 'Also niet jegenstaende voor desen van tijt tot tijt gepubliceerde Ordonnantien van onsen Genadigen Heere van dato den 27 december 1649 op t'stuck van de Bedelarije geëmaneert inhoudende onder andere dat geene inwoonders off opgesetenen ten platten lande deser Stadt ende Graeffschappe den Bedelaers ende Vagebonden ijs noes sullen geven off uijt treijckent 't sij gelt, spijs, dranck off ijs anders op poene van telkens tien Carolij gulden ... ten waren zij heden met gewelt, drijgementen off andersints

gedwongen mochten werden sulcx te doen ... de Borgers ende inwoonders evenwel deselve Bedelaers niet ontsien gelt, spijs en dranck uijt te reijcken waer door te meer occasie wert gegeven tot Bedelarije ende deselve Bedelaers met Dieverijen ende ander sinten den inwoonders dagelijks veel schade en onheyl veroorsaecten so is't dat de Magistraet vernieuwende 't opprsz Artikel bij desen'.

In maart 1688 waren de Utrechtse Staten ook van mening dat mensen die bedelaars en landlopers aalmoezen gaven of anderszins hielpen, gestraft moesten worden. Zij konden daar niet zoals de Culemborgse Magistraat zelf over beslissen, maar moesten over dit voorstel het advies van het Hof (dat immers met de berechting zou worden belast) vragen. Dat oordeelde dat 'soodanige ordre voor desen inde beslote steden wel gearresteert is geweest maar bevonden seer difficiël te sijn omme te worden gepractiseert ende ter executie gesteld. T welck ten platten Lande nog meer difficultij soude comen te ontmoeten sulx wij niet vermeijes dat omme diergelijcke consideratien een geheel nieuwe ordonne soude behoren te worden gemaect ende gepubliceert'.

De Staten zien dan af van het invoeren van het plakkaat. Waaruit maar weer blijkt hoe zelfstandig het stadsbestuur van Culemborg zich kon opstellen.

Een paar jaar later (op 9 december 1689) wordt een nachtwacht ingesteld 'tot affweringe soo veel mogelijk van brand als alle andere ongeregheden die door landloopers en andere vagabonden mogten veroorsaect worden'. Bovendien moeten alle herbergiers vreemde personen die bij hen logeren melden bij de schout.

Tien jaar later (30 augustus 1699) wordt bevolen dat men 'alle bedelaers sonder onderscheijt aenstonds weg te haelen en over de revier inden gestigte van Uijtrecht over te setten en deselve personen voor de tweede mael in desen stad off graeffschappe bevindende alhier in de gevangenisse te brengen om naar Reguer van den placaten sonder enige genade gestraft te worden'.

Daarna komen in de resolutieboeken van de Magistraat weer af en toe landlopers voor. Zo is daar in juni 1702 zekere Cornelia Backers, geboortig van Gent, getrouwd met Daniel Breek, 'Soldaat onder het regiment van Torie tegenwoordig op Zee'. Zij heeft met 'Schape kees uit (het) leger gelopen'. Zij verklaart 'Gelogeert te hebben bij een Marie tot Nimwegen; dat sij voor t huijs gevonden heeft omtrent 18 gld die haer door de selve weer affgenomen sijn en nog meer dat als sij aldaer gevonden hadde; Datse voort Selve een Jack en een Schort gekoft heeft dat se doen van hier is gegaen naer Everdingen; Dat se bij Altie Stevens tot Everdingen uijt de huijsinge genoomen en gestoolen heeft twee nieuwe schorten en enig linnen dat haer alt selve wederom is afggenomen; Dat se door een gat dat in de deur was de klink heeft opgeligt ende deur alsoo heeft opgedaan en uijt de kast die open stond de voors. twee Schorten genomen heeft. Segt noijt onder handen van justitie geweest te sijn nog gestolen te hebben'. Door het ontbreken van de sententieboeken (waarin de vonnissen werden ingeschreven) is niet bekend tot welke straf zij werd veroordeeld.

Heftiger is de zaak tegen de *Beursenijder* Piter de Latour, geboren te IJzeren in Vlaanderen, die zich in maart 1702 afspeelt. In dit geval is duidelijk sprake van een groep bedelaars. De burger Otto de Keijser verklaart 'dat hij denselven Piter Latour gesien hadde op hem aen te comen met omtrent 5 á 6 personen op de verckenmerckte die hem hadden vervolgt en alhier een boer die hem gevat en in de zijde vastgehouden hadde naer het ontvallen van een Sackje naer sijn gissinge uijt desselfs vorderbroeck hadde horen seggen dat ist mijn sijnde een sakje met een sleutel daaraan geweest'. Ook andere burgers (Jan Dirksz de Leeuw en Jan de Haen) hebben het gezien, maar de Magistraat vindt het nodig Piter niet alleen te dreigen met de duimschroeven maar ze ook aan te leggen! Piter bekennt dan 'anderhalf jaer omtrent het beurse sneijden te hebben gepractiseert entselve geleert bij een fransman genaemt Martij fresse van ijper en nu en dan daer van te hebben geprofitteert 2 of 3 stvers een Schelling 4 a 5 oock wel 10 a 12. Confesseert soo in den Haeg Delft Amsterdam van Brabant tot Brugge (alwaar 12 gl voor een portie hadde) en ...soo wel mans als vrouws personen beurse hadden gesneden en bestolen'. Aansluitend krijgt gerechtsbode Willemsz van Mentsborg opdracht om in Utrecht een scherp-rechter te regelen voor het uitvoeren van het vonnis, namelijk op het schavot te worden geeseld. Culemborg beschikt dus niet zelf over een beul en evenmin over een gevangenis (of Rasphuis) om misdadigers langdurig op te sluiten. In de kosten van het insluiten in het Utrechtse Tuchthuis betaalt de Magistraat 25 guldens per jaar per veroordeelde.

DE BEURZENSNIJDER
IN HET SCHILDERIJ
'DE TROUWeloosHEID
VAN DE WERELD' VAN
PIETER BRUEGHEL DE
OUDE.

In 1619 is in Utrecht (in navolging van steden als Leiden en Gouda) in een gedeelte van het Nicolaasklooster aan de Doelenstraat een tuchthuis gereedkomen. *'Het tuchthuis is ingesteld tot beteringe van leven te brengen, die verkeert zijn, ende tot kennisse van hare fouten' niet om 'te dienen tot enige gevangnisse'.*

DE BINNENPLAATS
VAN HET VOOR-
MALIGE NICOLAAS-
KLOOSTER TE
UTRECHT,
waar van 1619 tot 1897
het tuchthuis was
gevestigd.

In april 1706 komt Anna Catharina voor de Magistraat. Zij is *'geboortig van Haselulle in 't Munsterlandt, Hejldinne,'* en heeft *'Sigh verstout te komen in dese Stad, en Graafschappe Cuijlenborgh en aldaar met schooijen en bedelen haer generende, en in de huijsinghe van sekeren Heer op de Plaatsse van dien is gekomen bij*

en aan de open Venster, en uijt deselve Huijs eenig goed genomen'. Als ze gevangen is en wordt ondervraagd, bekent ze dat *'sij te Lewarden in Vriesland is gebrandmerckt geweest, 't welk bij het visiteren van haer rug de Magistraat gebleken sijnde, de gevangene bevonden is van een quaat leven. En ofwel volgens voorz. Placate en opgevolgde nadere Resolutie de gevangene aan den Lijve mochte werden gestraft en also op het minste gegeeseld, zo hadde nogtans de Magistraat met approbatie van de WelEd Heeren Raeden van Haer Hoogh Onse Gen. Vrouwe de Gevangene tot Straffe gejinponeert dat deselve sal worden gesteld in de Stadskooij ofte draijje omme aldaer getracteerd te worden naer ouder gewoonten. Ende dat Marringie Joris, geboortig van Dordrecht, medegevangene, gesteld sal worden bij deselve Stadskooij, gedurende het draaijen van de kooij'.* Uiteraard worden zij beiden vervolgens verbannen.

In augustus 1709 speelt een zaak waar beschuldigingen door drie landloopsters oorzaak van zijn. Zij hebben zich *'tot diffamie' over 'Benedictus Marcus, jode, inwoonder deser Stadt'* uitgelaten en kennelijk zijn zij door de burgers geloofd. Maar achteraf hebben zij bekend dat Benedictus een eerlijk man is en de Magistraat bepaalt nu dat die hem *'of eenige van sijne Familie met woorden sullen te komen te beledigen of na te roepen, sulks de Ouder voor haer kinderen'* een boete van tien gulden verbeuren.

Omdat Resolutieboeken van de Magistraat na 1709 niet bewaard zijn gebleven, komen er daarna geen gevallen van landloperij (ook niet uit de *Rolle van Politie*) te voorschijn. Maar op 12 december 1713 vernieuwt de Magistraat de ordonnantie van 16 mei 1681, waarbij burgers werd verboden *'de Bedelaers en vagabonden ietswes sullen geven of uijtrijcken 'tsij geld, spijs drank of iets anders op poene telkens van tien guldens te verbeuren bij die geene die bevonden word contrarie gedaan te hebben'.* De burgers blijken zich niet te *'ontsien daagelijcks aan sodane Bedelaers en Landloopers geld, spijs of drank uijt te reijcken waardoor temeer occasie word gegeven tot Bedelarije alsmede omdat sodane bedelaers met dieverije en andersints de inwoonderen daaglijcks veel schade en onheijl toebrengen'*, en dus waarschuwt de Magistraat hen nogmaals dat zij beboet zullen worden met tien guldens die men onmiddellijk moet betalen *'boven eenige dagen te water en te brood geset te worden'.* Met andere woorden: wie niet direct de voor die tijd forse boete betaalt, hangt opsluiting op water en brood boven het hoofd. De overlast van bedelaars en landlopers duurt dus voort, maar omdat geen concrete gevallen genoteerd staan, is onduidelijk of er - zoals in het Sticht - een belangrijke toename van landlopers in deze jaren is.

Trouwens, Culemborg werkt ook zelf mee aan de vergroting van de landloperij door regelmatig inwoners uit de stad te verbannen. Een paar voorbeelden:

In maart 1704 worden twee dochters van Teunis Neijssen, in de wandeling genaamd de Tulpen, veroordeeld om binnen 24 uur *'de Stadt en Graafschappe te ruijmen en daer noijt weder in te komen'.* In dit geval wordt niet vermeld waarom zij de stad moeten verlaten. Dat is wel het geval bij de verbanning van ene Anne Jetten, die *'een ganse infaem en ergerlijk leven*

HET SCHILDERIJ 'DE VERLOREN ZOON' VAN JEROEN BOSCH, waarop een marskramer of een landloper is afgebeeld.

leijt' en die 'jagenwoordig van haer derde hoere kind groff swanger gaet'. Besloten wordt dat 'den Diender' haar over de Lek moet brengen. Twee vrouwen, waaronder een zuster van Anne Jetten, nemen op zich het kind op te voeden 'buijten lasten van de Stadt off armen'. Maar Anne Jetten is twee maanden later met haar kind weer terug in Culemborg. En wat erger is: 'Neeltie Lambertsz, Johanna Lambertsz, neffens haer man Jan van Bentum hebben durven bestaen tegens haer beter weeten de voorn. Anne Jetten en kind te huijsvesten, Ende het selve is directe streijende jegens de ordonn. deser Stad en graafschappe, zo is bij de Magistraet met voorkennisse van de Heeren Raeden, geresolveert en verstaen de voorn. Anne Jetten op de kaak te doen stellen en dat deselve vervolgens dese Stad en graafschappe sal hebben te ruijmen sonder daer oyt weder in te komen op poene van aender Lijve te werden gestraft, verstaen verders dat voorn. Neeltie Lambertz, Johanna Lamberts en haer man Jan van Bentum mede sig uijt de Stad en graafschappe sullen hebben te begeven, en daer niet wederom in te komen op poene van swaerder Straffe'.

In bijna alle gevallen waarin bedelaars door het Utrechtse Hof werden veroordeeld, werd na uitvoering van de straf tot verbanning, meestal ten eeuwigen dage, veroordeeld. Dat betekent overigens niet dat men daarna niet meer terugkwam, ondanks de dan te verwachten strengere straffen. Vaak werd meer dan één straf opgelegd (bij voorbeeld geseling of brandmerking in combinatie met verbanning). Aan het begin van de

achttiende eeuw gaat men steeds vaker over tot plaatsing in het tuchthuis van de stad Utrecht, ten einde de veroordeelden, zoals telkens aangegeven in de vonnissen, 'tot beteringe van leven te brengen'. De doodstraf (door ophanging of wurging) wordt opgelegd wanneer naast het landlopen delicten als moord zijn gepleegd. Deze ultieme straf wordt door het Utrechtse Hof maar zelden opgelegd.

De straffen die de Culemborgse Magistraat uitsprekt tegen bedelaars, ook als daarbij diefstal plaatsvond, zijn aanmerkelijk milder. Lijfstraf constateren we maar eenmaal. Vermoedelijk zag men daar meestal van af, omdat men dan voor de executie een scherprechter uit Utrecht moest halen. Ook langdurige opsluiting in een tuchthuis was alleen in Utrecht mogelijk. Liever dus werkte men degenen die men uit de stad kwijtwilde, de rivier over met de mededeling dat zij bij terugkomst een zwaardere straf mochten verwachten. Men was in Culemborg ook barmhartig voor kinderen, die men kennelijk de strenge lijfstraffen niet wilde laten ondergaan. Evenals in het Sticht kwamen de vagebonden vaak uit het buitenland (Münster, Vlaanderen). De meesten waren afkomstig uit steden, begrijpelijk omdat de armoede daar het grootst was.

Hoewel het aantal uit het Oud-Archief te voorschijn gekomen gegevens beperkt is, mag toch worden geconcludeerd dat ook de Stad Culemborg en het omliggende platteland rond 1700 niet gespaard bleven voor landlopers en bedelaars.

WIJNAND THOOMES

Geraadpleegde bronnen

BRONNEN

Uit het Oud-Archief van de Stad Culemborg zijn geraadpleegd:

Registers van resoluties van de Magistraat inv.nr. 1(1640-1659)
nr. 2(1659-1674) nr. 2 bis(1676-1680) en nr. 3(1688-1709).

Rolle van Politie inv.nrs.29(1706-1710), nr. 30(1711-1723), nr. 31
(1723-1749).

Registers van Publicaties inv.nr 83(1679-1714) en nr. 84(1714-1760).

De gegevens over de landloperij in het Sticht zijn ontleend aan:

Wijnand Thoomes, 'Bedelarij en landloperij in de provincie Utrecht in de 17de en 18de eeuw', in: Het Kromme Rijngebied. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' (2010/4), p. 1-8).

Wijnand Thoomes was van 1965 tot 1994 werkzaam als secretaris van Het Utrechts Monumentenfonds. Thans verricht hij vooral in het Kromme Rijngebied historisch onderzoek.
